

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ/ IRSTI 07.04.09

ӘӨЖ/ УДК/ UDK 374. 96(375)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.023>

З.Ж. Сенгирбаева *¹, **Б.Р. Найманбаев** ²

¹ Докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ,
Түркістан, Қазақстан Республикасы, E-mail: zauze.sengirbaeva@gmail.com

² Тарих ғылымдарының докторы, доцент Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік
Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан Республикасы, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ОҚО ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ АРНАЙЫ
ҚОНЫСАУДАРУШЫЛАР ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың ортасындағы Сталин режимінің саяси репрессияларының нәтижесінде бірқатар халықтардың арнайы қоныс аударуға ұшырауының тарихи аспектілері зерттеледі. Арнайы қонысаудару құбылысының КСРО-ның әр түрлі аймақтарындағы этникалық топтардың тағдырына тигізген ауқымды және трагедиялық әсеріне баса назар аударылады. Зерттеу тақырыбының маңыздылығы оның тарихи құндылығымен және өткеннен алынған сабақтарды түсіну қажеттілігімен негізделеді. Мәжбүрлі қоныс аударудың себептері мен салдары өзара байланысты құбылыстар болып табылады. Кеңес Одағындағы, оның ішінде Қазақстанның Оңтүстік аймағындағы жаппай арнайы қонысаударулар Сталин режимінің шекара маңындағы этностарды ықтимал қауіп ретінде қабылдауымен түсіндіріледі. Осыған байланысты, ұлттық сепаратизмнің алдын алу және этникалық топтардың ықпалын шектеу мақсатында күштеп қоныс аудару саясаты жүзеге асырылды. Аталған саясат КСРО-ның аумақтық тұтастығын қамтамасыз ету және сыртқы қатерлерден қорғану стратегиясының бір бөлігі ретінде қарастырылды. Бұл зерттеудің келесі бөлімінде арнайы қонысаудару құрбандары болған этностардың қазіргі ұрпақтарының Оңтүстік Қазақстан облысындағы (ОҚО) әлеуметтік-экономикалық жағдайы және олардың аймақтың дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Аталған топтардың жергілікті экономикаға интеграциялану деңгейі, олардың кәсіпкерлік қызметі, білім беру көрсеткіштері және өңірдің әлеуметтік-мәдени өміріне қатысуы талданады.

Кілт сөздер: арнайы қонысаударушылар, Оңтүстік, Сталин, ұлттар, құндылықтар.

З.Ж. Сенгирбаева *¹, **Б.Р. Найманбаев** ²

¹ докторант МКТУ имени Ходжа Ахмеда Ясави,
Туркестан, Республика Казахстан, E-mail: zauze.sengirbaeva@gmail.com

² Доктор исторических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет
имени Узбекали Жанибекова,
Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ЦЕННОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЮКО

Аннотация

В статье исследуются исторические аспекты подверженности ряда народов спецпоселению в результате политических репрессий сталинского режима середины XX века. Акцент делается на масштабном и трагическом влиянии феномена депортации на судьбы этнических групп в разных регионах СССР. Значимость предмета исследования обусловлена его исторической ценностью и необходимостью осмысления уроков, извлеченных из прошлого. Причины и последствия вынужденного переселения являются взаимосвязанными явлениями. Массовые депортации в Советском Союзе, в том числе южном регионе Казахстана, объясняются тем, что сталинский режим воспринимает приграничные этносы как потенциальную угрозу. В связи с этим в целях предупреждения национального сепаратизма и ограничения влияния этнических групп осуществлялась политика насильственного переселения. Данная политика рассматривалась как часть стратегии обеспечения территориальной целостности СССР и защиты от внешних угроз. В следующем разделе данного исследования рассматривается социально-экономическое положение современных поколений этносов, ставших жертвами депортации, в Южно-Казахстанской области (ЮКО) и их вклад в развитие региона. Анализируется уровень интеграции данных групп в местную экономику, их предпринимательская деятельность, образовательные показатели и участие в социально-культурной жизни региона.

Ключевые слова: спецпереселенцы, Юг, Сталин, нации, ценности.

Z.G. Sengirbayeva *¹, **B.R. Naimanbayev** ²

¹ Doctoral student at the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Republic of Kazakhstan
E-mail: zauze.sengirbaeva@gmail.com

² Doctor of Historical Sciences, professor of the South Kazakhstan Pedagogical University named
after Uzbekali Zhanibekov,
Shymkent, Republic of Kazakhstan
E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

VALUES IN TEACHING THE HISTORY OF SPECIAL SETTLERS IN THE SOCIO- ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOUTH KAZAKHSTAN REGION

Abstract

The article examines the historical aspects of the susceptibility of a number of peoples to special settlement as a result of the political repression of the Stalinist regime in the middle of the twentieth century. The emphasis is on the large-scale and tragic impact of the phenomenon of deportation on the fate of ethnic groups in different regions of the USSR. The importance of the research subject is determined by its historical value and the need to reflect on the lessons learned from the past. The causes and consequences of forced resettlement are interrelated phenomena. Mass deportations in the

Soviet Union, including in the southern region of Kazakhstan, are explained by the fact that the Stalinist regime perceives the border ethnic groups as a potential threat. In this regard, in order to prevent national separatism and limit the influence of ethnic groups, a policy of forced resettlement was implemented. This policy was considered as part of the strategy of ensuring the territorial integrity of the USSR and protection from external threats. The next section of this study examines the socio-economic situation of modern generations of ethnic groups who were victims of deportation in the South Kazakhstan region (SKR) and their contribution to the development of the region. The level of integration of these groups into the local economy, their entrepreneurial activity, educational performance and participation in the socio-cultural life of the region is analyzed.

Keywords: special settlers, South, Stalin, nationalities, values.

Кіріспе. XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы арнайы қонысаудару (депортация) – бұл Кеңес Одағында (КСРО) жүргізілген саяси қуғын-сүргіннің бір бөлігі, ол халықтың белгілі бір топтарын мәжбүрлеп басқа аймақтарға көшірумен сипатталады. Бұл кезең сталиндік репрессияның ең қаралы беттерінің бірі болып табылады. Сталин режиміне қарсы болуы мүмкін деп есептелген барлық топтар – ұлттық азшылықтардан бастап, саяси оппозицияларға дейін – қудалауға ұшырады. Арнайы қонысаудару оларды басқарудың, физикалық жоюдың және саяси бейтараптандырудың бір тәсілі болды. КСРО үкіметі шекаралас аймақтарда тұратын халықтардың ұлтшылдық пиғылы бар деп күдіктенді. Сондықтан, оларды көшіру арқылы шекара аймақтарын «тазарту» саясатын жүргізді. КСРО үкіметі өзіне сенімсіз деп саналған халықтар мен әлеуметтік топтарды жоюға тырысты. Бұл жағдайда арнайы қонысаудару саяси қарсыластарды жоюдың бір тәсілі ретінде қарастырылды. КСРО-ның шығыс аймақтарын игеру үшін еңбек күші қажет болды. Сондықтан, арнайы қонысаударылған халықтарды жаңа жерлерге қоныстандырып, оларды еңбек күші ретінде пайдаланды. Сол арнайы қоныстандырылған халықтардың ішінде: Шығыста тұратын корейлер (170 мыңға жуығы Орталық Азияға күштеп көшірілді), поляктар (Батыс Украина, Батыс Белоруссия және басқа да батыс аймақтарында тұратындар), Еділ бойындағы неміс автономиялық республикасының тұрғындары және басқа аймақтардағы немістер, Қиыр Шығыста тұратын қытайлықтар, қарашайлар, балқарлар, шешендер, ингуштар күштеп көшірілді. Көптеген адамдар жол азабына, аштыққа, ауруға ұшырап қайтыс болды. Арнайы қонысаударылған халықтар арнайы қоныстарда тұруға мәжбүр болды, олардың құқықтары шектелді, және кемсітушілікке ұшырады. Халықтар мәдени мұрасынан, өз тілінен, дәстүрлерінен айырылды. Арнайы қонысаударудың салдары көптеген ұрпақтардың тағдырына әсер етті. Адамдар өз үйлерінен күшпен шығарылып, мал вагондарына тиеліп, алыс аймақтарға жөнелтілді. Көшіру кезінде адамдарға тамақ, киім, медициналық көмек жетіспеді. Арнайы қонысаударылғандар арнайы қоныстарда тұрып, ауыр жұмыстарға тартылды. Олардың қозғалу, білім алу, кәсіппен айналысу құқықтары шектелді.

Оңтүстік Қазақстан облысының (ОҚО) әлеуметтік-экономикалық дамуындағы арнайы қоныс аударушылар тарихын оқытуда құндылықтарға негізделген білім беру мәселесі өте маңызды және көп қырлы. Бұл мәселені талдап, оның негізгі аспектілерін қарастырайық:

1. Құндылықтарға негізделген білім берудің маңызы: Құндылықтарға негізделген білім беру білім алушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытуға, оларды мейірімділікке, жанашырлыққа, адамгершілікке тәрбиелеуге бағытталған. Бұл білім беру түрі жастардың азаматтық санасын қалыптастыруға, оларды өз елінің патриоты болуға, тарихын құрметтеуге, әлеуметтік жауапкершілікті сезінуге ықпал етеді. Құндылықтарға негізделген білім беру жастарды басқа мәдениеттер мен ұлттарға құрметпен қарауға, толерантты болуға үйретеді. Бұл білім беру түрі қоғамдағы әлеуметтік үйлесімді, ынтымақтастықты және өзара түсіністікті дамытуға көмектеседі.

2. Арнайы қоныс аудару тарихын оқытудың ерекшеліктері: Бұл тарих адам құқықтарының бұзылуының, әділетсіздіктің және трагедияның мысалы болып табылады. Оны оқыту

барысында тарихи шындықты бұрмаламай, шынайы баяндау маңызды. Арнайы қоныс аудару трагедиялық оқиғалармен байланысты. Оқыту барысында осы трагедиялық оқиғаларды сезімталдықпен және эмпатиямен жеткізу қажет. ОҚО - көпұлтты аймақ. Кеңес өкіметі кезінде оңтүстік Қазақстанға басқа өңірлерден көптеген халықтар, соның ішінде корейлер, немістер, шешендер, түріктер және басқа да ұлт өкілдері күштеп қоныстандырылды. Бұл аймақтың көп ұлтты болуын одан сайын күшейтті. Оңтүстік Қазақстанның климаты жылы, су ресурстары жеткілікті болғандықтан, ауыл шаруашылығына қолайлы болды. Бұл әртүрлі ұлттардың қоныстануы үшін тартымды аймақ болды. Оңтүстік Қазақстанда құнарлы жерлер көп, бұл әртүрлі ұлттардың жер өңдеу және егіншілікпен айналысуына мүмкіндік берді. Оңтүстік Қазақстан сауда жолдарының қиылысында орналасқандықтан, аймақ сауда-саттық үшін қолайлы орын болды. Бұл әртүрлі ұлттардың аймаққа келуіне және тұрақтануына жағдай жасады. Оңтүстік Қазақстандағы ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және басқа да салалардағы жұмыс орындары әртүрлі ұлт өкілдерінің жұмыс іздеп келуіне ықпал етті. Оңтүстік Қазақстанда әртүрлі ұлттардың бірге өмір сүруі олардың мәдениеттерінің өзара әсерлесуіне, жаңа дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың пайда болуына әкелді. Оңтүстік Қазақстан халқы ғасырлар бойы әртүрлі ұлт өкілдерімен бірге өмір сүріп, толеранттылыққа үйренген. Бұл аймақта әртүрлі ұлттардың бейбіт өмір сүруіне жағдай жасады.

Оңтүстік Қазақстанның көп ұлтты аймақ болуының негізгі себептері - тарихи, географиялық және әлеуметтік-экономикалық факторлардың жиынтығы. Ұлы Жібек жолының өтуі, әртүрлі хандықтардың ықпалы, Ресей империясы мен Кеңес өкіметінің саясаты, қолайлы климат, жер ресурстары және жұмыс орындары аймақтың көп ұлтты болуына ықпал етті. Сонымен қатар, жергілікті халықтың толеранттылығы мен мәдениеттердің өзара әсері де аймақтың дамуында маңызды рөл атқарды.

Арнайы қоныс аудару тарихын оқыту барысында әр түрлі этникалық топтардың басынан өткерген қиындықтарын ескеру қажет. Арнайы қоныс аудару тарихы бүгінгі қоғамдағы этникалық қатынастар мен толеранттылық мәселелерімен байланысты.

3. Оқытудағы құндылықтар: Адамға деген сүйіспеншілік, қайырымдылық, жанашырлық, мейірімділікті тудыру. Әділетсіздікке қарсы күрес, теңдік, құқықтарды қорғау. Өткенге құрметпен қарау, тарихтан сабақ алу, тарихи оқиғаларды ұмытпау. Басқа ұлттар мен мәдениеттерге құрметпен қарау, өзара түсіністік, диалог. Өз елі үшін жауапкершілік, қоғамдық өмірге белсенді қатысу. Еңбектің қадірін білу, еңбекке құрметпен қарау, қоғамға пайда келтіру. Өз отанына деген сүйіспеншілік, елдің тарихы мен мәдениетін құрметтеу.

4. Оқыту әдістері мен формалары: Пікірталас, дөңгелек үстелдер, жобалық жұмыстар, рөлдік ойындар. Бейнематериалдарды, фотосуреттерді, құжаттарды, карталарды қолдану. Арнайы қоныс аудару тарихымен байланысты мұражайлар мен ескерткіштерге бару арқылы білім алушылардың сезімдік қабылдауын арттыру. Арнайы қонысаудару құрбандарының естеліктерін тындау, мұрағаттық деректерді зерттеу арқылы тарихи шындықты тереңірек түсіну. Электрондық оқулықтарды, онлайн платформаларды, интерактивті тапсырмаларды, виртуалды мұражайларды пайдалану.

5. Қиындықтар: Тақырыптың сезімталдығын ескере отырып, оқыту әдістерін дұрыс таңдау қажет. Тарихты объективті түрде, бұрмаламай оқыту маңызды. Барлық этникалық топтардың пікірін ескеру қажет. Арнайы қоныс аудару тарихына қатысты жеткілікті материалдардың болмауы. ОҚО әлеуметтік-экономикалық дамуындағы арнайы қоныс аударушылар тарихын оқытуда құндылықтарға негізделген білім беру мәселесі – өте маңызды және өзекті мәселе. Бұл тарихты оқыту арқылы білім алушыларда рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру, азаматтық сананы дамыту, толеранттылықты арттыру, тарихқа құрметпен қарау және қоғамдық үйлесімді дамытуға болады. Бұл мәселені шешу үшін кешенді шаралар қолдану және барлық мүдделі тараптардың күшін біріктіру қажет.

Қазіргі тарих ғылымының маңызды бағыттарының бірі - Кеңес Одағында жүргізілген арнайы қонысаудару саясатының тарихын зерттеу. Бұл тақырыпқа қатысты зерттеулер жүргізуге ХХ ғасырдың аяғына дейін КСРО-да шектелгендіктен, алғашқы ғылыми жұмыстар

Батыс елдерінде жарық көрді. Мысал ретінде, Луи де Ионгтың «Екінші дүниежүзілік соғыстағы неміс бесінші колоннасы» атты монографиясы 1956 жылы Америка Құрама Штаттарында жарияланды [1, 94 б.]. Аталған монографияда автор Еділ бойындағы немістердің жер аударылуының себептерін жан-жақты талдауға ұмтылғанымен, қолда бар деректердің жеткіліксіздігінен мәселені толыққанды ашып көрсете алмады. Көрсетілгендей, КСРО-да мәжбүрлі қоныс аудару жүйесінің тарихы кеңес тарихшылары үшін ұзақ уақыт бойы жабық тақырып болып келді. Осыған байланысты, бұл мәселе бойынша алғашқы зерттеулер шетелде, «жазаланған халықтарды» ақтау процесінің басталуынан кейін үш жыл өткен соң, 1960 жылы пайда болды. Дереккөздердің көптігіне қарамастан, Р.Конквест КСРО-дағы халықтар арнайы қонысаударушының хронологиясы мен тарихнамасындағы кейбір мәселелерге алғашқылардың бірі болып назар аударды. Сонымен қатар, ол КСРО халықтары жер аударылған аумақтардың алғашқы картасын жасады [2, 14 б.].

А.Солженицынның «ГУЛАГ архипелагы» атты еңбегінің «Біздің колонизация тарихы» бөлімінде сталиндік кезеңдегі жер аударулар мен арнайы қонысаударылғандардың тағдыры баяндалады. Парижде жарияланған үш томдық бұл еңбектердің арқасында Батыс әлемі бұл тақырыппен кеңінен танысты. «ГУЛАГ архипелагы» журналистік зерттеу сипатында жазылғандықтан, онда репрессияға ұшырағандардың саны туралы нақты статистикалық мәліметтер келтірілмеген. Дегенмен, бұл танымал шығарма әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, көптеген елдердің тұрғындарына сталиндік қуғын-сүргін саясаты туралы түсінік қалыптастыруға ықпал етті [3, 98 б.].

Қарастырылып отырған кезеңдегі арнайы қонысаудару саясатының тарихына қатысты шетелде жарық көрген еңбектердің қатарында 1978 жылы Нью-Йоркте орыс тілінде, ал 1979 жылы ағылшын тілінде жарияланған Кеңес мемлекетінің бұрынғы азаматы Александр Некричтің «Жазаланған халықтар» атты кітабын атап өтуге болады. Қолжазба авторы КСРО-да тұрған кезінде, 1970 жылдардың басында дайындаған. Р.Конквесттен айырмашылығы, А.Некрич бұрынғы арнайы қоныстанушылармен тікелей байланыс орнатып, олардан ауызша және жазбаша мәліметтер алуға, арнайы қонысаудару аймақтарына барып, материалдар жинауға мүмкіндік алды. А.Некрич кітабын жазу барысында Екінші дүниежүзілік соғыс тарихына қатысты кеңестік және батыстық тарихшылардың еңбектерін, сондай-ақ соғыс жылдарындағы және соғыстан кейінгі кезеңдегі КСРО-ның шалғай ұлттық аудандарындағы партиялық құрылыстың тарихын зерттеді. Кітаптың бір бөлімі Қырым, Қалмақия және Солтүстік Кавказ халықтарының арнайы қонысаударушына, КСРО-ның әр түрлі аймақтарындағы «жазаланған халықтардың» өміріне, олардың иммигрант ретіндегі ерекше мәртебесіне және олардың тарихи отанына қайта оралу процесіне арналған. Осылайша, бұл еңбекте КСРО-дағы алғашқы этникалық арнайы қонысаударулардың тарихы аз зерттелген ғылыми мәселе ретінде қарастырылған. Р.Конквест пен А.Некрич «жазаланған халықтар» мәселесін ғылыми зерттеудің бастапқы нысаны ретінде қарастырып, осы тақырыпты зерттеуге алғашқы қадам жасады деп қорытынды жасауға болады [4, 73 б.].

1980 жылдардың соңынан бастап КСРО-да арнайы қонысаудару тарихына деген қызығушылықтың күрт артуы Ресей Федерациясы мен ТМД елдерінің орталық және өңірлік мұрағаттарындағы құпия қорлардың ашылуымен тікелей байланысты болды. Осы кезеңнен бастап арнайы қонысаудару мәселесіне арналған көптеген ғылыми зерттеулер жариялана бастады. 1980 жылдардың аяғынан бастап қазіргі уақытқа дейін КСРО мен Ресей Федерациясында жүргізілген халықтарды арнайы қонысаударулау және арнайы қоныс аударушылардың тағдырына қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстары Батыс елдерінде бұл тақырып бойынша жүргізілген зерттеулердің көлемін айтарлықтай азайтты. Дегенмен, бұл мәселе бойынша кейбір зерттеулер Германия Федеративтік Республикасында (ГФР) және АҚШ-та жалғасын тапты. Мысалы, неміс тарихшылары А.Айсфельд, В.Гердт, В.Кригер, В.Бруль негізінен Еділ бойы немістерінің арнайы қонысаударушының тарихын зерттесе, С.Мерль «Кулактарды жою» тарихымен айналысты. Д.Дальман мен Г.Хиршфельд өңдеген еңбек зерттеуші тарихшылардың ерекше назарын аударады. Бұл кітапта 1995 жылы

Германияның Мюльхайм қаласында өткен тарихнамалық мәселелерге арналған халықаралық конференцияда ұсынылған баяндамалар жинақталған. Конференция ұлттық социализм мен сталинизмнің пайда болуы, себептері, мәні, салдары, сондай-ақ осы екі жүйе кезінде орын алған жаппай қырып-жою және халықтардың мәжбүрлі қоныс аудару тарихын кеңінен талқылауға бағытталды. Конференцияда ұсынылған баяндамалардың бір бөлігі қылмыстық лагерлер жүйесіне, адамдарды мәжбүрлі еңбекке тарту мәселесіне, яғни арнайы қонысаударуға және бұрынғы КСРО мен Германиядағы халықтарды мәжбүрлеп қоныс аударуға арналды. Сондай-ақ, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Белоруссия, Украина және Молдовиядан жер аударылған және күштеп қоныс аударылған адамдардың тағдырына арналған баяндамалар да ұсынылды. КСРО-да сталинизм дәуірінде жүргізілген халықтарды жаппай репрессиялау және арнайы қонысаудару саясаты Стивен Куртуа бастаған француз тарихшыларының «Коммунизмнің қара кітабы: қылмыстар, террор, репрессия» атты еңбегінде егжей-тегжейлі және жан-жақты талданған. Халықтарды арнайы қонысаударулау мәселесіне қатысты әртүрлі көзқарастарға америкалық ғалымдар тарапынан сыни талдау жасалды. Мәселен, М.Гельб корейлерді, финдерді және басқа да шағын ұлттарды арнайы қонысаударулау мәселелерін зерттесе, П.Холквист негізінен Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде, сондай-ақ большевиктік Ресейдің алғашқы жылдарында патшалық Ресейдің арнайы қонысаудару саясатын зерттеді. XX ғасырдағы Еуропадағы этникалық тазарту мәселелері, сондай-ақ шешендер, ингуштар және қырым татарларының арнайы қонысаударуы Норман Неймарк, Терри Мартин және Брайан Уильямстың еңбектерінде жалпылама түрде қарастырылды.

Аталған авторлардың әрқайсысы ғылыми айналымға енгізілген Ресей мұрағаттарында сақталған көптеген құжаттар мен материалдарды сыни тұрғыдан зерттеді. Брайан Уильямстың монографиясы 1944 жылғы арнайы қонысаудару мәселесін Қырым татарларын мәжбүрлеп қоныс аудару тарихына арнады. Норман Неймарк өз зерттеуінде әртүрлі уақытта және әртүрлі мемлекеттерде жүргізілген мәжбүрлі қоныс аудару және арнайы қонысаудару мәселелеріне салыстырмалы талдау жасай отырып, Кеңес дәуіріндегі арнайы қонысаудару жағдайында мынадай қорытындыға келді: «...шешендерді, ингуштар мен қырым татарларын мәжбүрлеп қоныс аудару Сталин бастаған басшылықтың осы халықтарға қатысты геноцид жасау, яғни толық жою мақсатын көздемеген. Бұл жағдайда адамның физикалық аман қалуы жағдайында ұлт түбегейлі жойылып, басқа халықтармен ассимиляцияланады деп қарастырылды. Сталиндік кезеңдегі арнайы қонысаудару осы тұрғыдан алғанда Гитлердің толық жою саясатынан, яғни еврейлер мен сығандарға қарсы қолданған геноцидінен ерекшеленеді» [5, 162 б.].

Жалпы алғанда, КСРО-дағы халықтарды арнайы қонысаудару мәселесі бойынша Батыс елдерінде жүргізілген зерттеулерді талдау шетелдік ғалымдардың осы тақырыптың тарихнамасын байытуға елеулі үлес қосқанын көрсетеді. Дереккөздердің шектеулі болуына қарамастан, Батыс зерттеушілері алғашқы болып бұл мәселені зерттеуге жол ашып, оған қатысты шындыққа жақын хронологиялық және статистикалық мәліметтерді ұсынды. Сонымен қатар, олар КСРО-ның этникалық арнайы қонысаудару аймақтарының картасын салыстырмалы түрде дәл жасады. Батыс тарихшылары дәстүрлі зерттеу әдістерін қолдана отырып, көптеген естелік материалдарды пайдаланды. Кейіннен, тираниялық жүйе құлағаннан кейін және Ресей мұрағаттарында сақталған «құпия» құжаттарды пайдалану мүмкіндігі пайда болған соң, олар арнайы қонысаудару саясаты бағытындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жаңа деңгейге көтерді. Осы себепті, бүгінгі таңда Батыс елдерінде бұл мәселе бойынша ауқымды зерттеу жұмыстары әлі де жалғасуда. Кеңестік тарихнамада халықтарды күштеп қоныстандыру, жаппай этникалық арнайы қонысаудару тарихына арналған арнайы зерттеулер жүргізілген жоқ. Бұған арнайы қонысаудару тарихын зерттеудің режимге «жазаланған халықтардың» қоныс аударылған аумақтардағы өздерінің тарихи тағдырын зерттеуге мүмкіндік бермейтіндігі себеп болды. Кеңес заманындағы халықтардың жаппай жер аударылуы деспотиялық режимнің ең қатыгез стратегияларының бірі болды, ал Сталин басқарған Кеңес басшылығы бұл саясат арқылы белгілі бір жағымсыз мақсаттарды көздеді.

Сондықтан арнайы қонысаударуға қатысты барлық жұмыстар мен құжаттар құпия сақталды. Бұл ақпараттың аз ғана бөлігін ашу Кеңес мемлекеті мен оның басшылығының шынайы мақсаттарын әшкере етуге жеткілікті болар еді. Осы себепті, кеңес мемлекетіндегі халықтарды арнайы қонысаудару туралы алғашқы зерттеу жұмыстары Батыс елдерінде жүргізілді. 1980 жылдардың аяғында әлеуметтануда, соның ішінде тарих ғылымындағы дүниетаным біршама өзгерді. Бұл ғылыми зерттеулерде саясаттанудан, идеализациядан және догматизмнен бас тартуда көрініс тапты. Зерттеушілер мен қоғам мүшелерінің санасында тарихи құндылықтарды қайта бағалау, КСРО-дағы социалистік құрылыстың теориясы мен тәжірибесіндегі мәселелерге объективті жауап іздеу идеясы пайда болды. 1980 жылдардың аяғында зерттеушілерге қолжетімсіз болған кейбір мұрағаттық құжаттардан құпиялылық белгісі алынып тасталды. Бұл тарихи шындық КСРО-дағы халықтардың мәжбүрлі қоныс аудару және жер аудару процесін талдауға мүмкіндік берді. Аталған кезеңде тарихнамада қақтығыстар мен тыңдау процестерін, сондай-ақ ойлау мен ғылыми білімнің жаңа деңгейіндегі арнайы қонысаудару мәселесін қамтыған маңызды зерттеулер пайда болды. О.В.Волобуев, С.В.Кулешов, В.П.Данилов, Н.В.Теповтың мақалалары осындай жұмыстардың мазмұнын біріктірді. Олар сөз байласу мен таптық жауларды анықтаудың қуғын-сүргін нысандары, мәжбүрлі қоныс аудару, сыни талдауға ұшыраған, сотталған, Одақтың шалғай өңірлеріне жер аударылған отбасылар саны туралы жаңа деректер, сондай-ақ 1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің саясатына жаңа баға беру мәселелерін қамтыды. 1989 жылдың ортасында КСРО Ғылым Академиясының тарих бөлімінің зерттеушілер тобына Сталин дәуірінің саяси режимдерінің ауқымын анықтау үшін орталық мемлекеттік мұрағаттың құпия құжаттарын пайдалануға рұқсат берілді. Кейіннен бұл құжаттардан «өте құпия» деген белгі алынып, олар барлық зерттеушілер үшін қолжетімді болды. Нәтижесінде, өткен ғасырдың 80-ші жылдарының аяғы мен 90-шы жылдарының басында баспасөз беттерінде «тыйым салынған тақырыптың» кейбір мәселелері мен аспектілері бойынша бірқатар зерттеулер жарияланып, бұл тақырыптың тарихнамасын едәуір байыта түсті. Ең бастысы, бұл зерттеулер арнайы қонысаудару мәселесіне деген көзқарасты түбегейлі өзгертті және осы мәселені зерттеушілердің қызығушылығын арттырды.

В.Н.Земсков, Н.Ф.Бугай және басқа да зерттеушілердің алғашқы тарауларында жарияланған мақалаларын атап өту қажет. Олар күштеп арнайы қонысаудару саясатының әдістерін сыни талдау, Одақтың әртүрлі аймақтарына жер аударылған еврей отбасыларының саны, жер аударылған халықтардың саны туралы жаңа ақпарат, сондай-ақ 1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің саясатын жаңа бағалауды қамтыды. Бұл зерттеулерде көтерілген мәселелер бүкіл одақ көлемінде қарастырылып, негізінен статистикалық сипатта болғанына қарамастан, олар Орталық Азияның еңбек елді мекендеріндегі, соның ішінде Қазақстандағы «арнайы жер аударылғандардың» саны туралы кейбір мәліметтерді қамтыды. КСРО ыдырағаннан кейін және тәуелсіз республикалар құрылғаннан кейін «жазаланған халықтар» мәселесін зерттеу жаңа әдістемелік негізде және кең ауқымда басталды. 1992 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін ТМД елдерінде, негізінен Ресей Федерациясында арнайы қоныстардағы халықтар мен олардың өмірін арнайы қонысаударулау мәселелеріне арналған көптеген зерттеулер жүргізіліп, осы тақырыптың тарихнамасы байытылды. Арнайы қоныстар құбылысына байланысты бұл басылымдарды бірнеше топқа бөлуге болады. Зерттеуші Н.Ф.Бугайдың НКВД-ІІМ мұрағатының материалдарына негізделген мақалалары негізінен жекелеген халықтарды арнайы қонысаударуға немесе арнайы қонысаударуға ұшыраған халықтар тарихының нақты мәселелеріне арналған.

Зерттеуші В.Н.Земсков өз еңбектерінде ГУЛАГ жүйесіне кіретін арнайы қоныстардың жұмыс істеуіндегі құрылымдық өзгерістерді зерттеді. Орыс зерттеушісі В.Н.Земсковтың 1930-1960 жылдардағы кеңестік мемлекеттегі «Масақ өскіндері» атты іргелі монографиялық зерттеуінде елдегі әртүрлі ұлт өкілдерінің жер аударылуы, олардың арнайы қоныстарға орналасуы, ұлттық құрамы және еңбек қызметі туралы кең ауқымды мәліметтер қамтылған. Бұл зерттеу КСРО-дағы арнайы қоныстардың тарихын басынан аяғына дейін қамтиды және

мәселе әлеуметтік-демографиялық тұрғыдан талданады. Зерттеу арнайы қоныстанушылар контингентінің саны мен орналасуы туралы өте кең мәліметтерді қамтиды, олардың ішінде Орталық Азия республикаларында, соның ішінде Қазақстанда арнайы қоныстанушыларға қатысты ақпараттың маңызы зор. 1980-1990 жылдары КСРО-да, соның ішінде Қазақстанда күштеп қоныстандыруға ұшыраған халықтарға қарсы жаппай қуғын-сүргінге байланысты құжаттардың құпиялығын ашуға рұқсат берілді. Осы тақырыптағы алғашқы еңбектер жарық көре бастады, соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтардың жер аударылуының тарихы мен ауқымын ашатын еңбектер көбейді. Ұзақ уақыт үнсіз қалған халықтарды арнайы қонысаудару фактісінің өзі құпиялылық жылдарында ресми жарияланымдарда Қазақстанға тек 500 мың адамның келгені туралы ғана айтылды, «эвакуацияланғандардан басқа» деген халықтарды күштеп қоныстандыру мәселесіне қатысты сол кездегі рухта абстрактілі ескерту жасалды. 80-жылдарға дейін қазіргі дағдарыстық халықаралық жағдайға, соғыс кезіндегі жағдайларға байланысты халықтың көп бөлігін мәжбүрлі шара ретінде көшіру туралы стереотиптер таратылды.

КСРО-дағы жер аударылған халықтардың тарихын зерттеуге талпынған алғашқы зерттеушілердің бірі А.М.Некрич еді. Оның еңбегімен көпшілік тек 90-жылдардың басында танысты. А.М.Некрич өз зерттеуінде арнайы қонысаудару халықаралық дағдарыс кезінде, әскери жағдайда қабылданған кездейсоқ шешім емес, бұл процесс соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында да іске асырылған деп пайымдады. Сонымен қатар, ол халықтарды көшіру операцияларын жүзеге асыру механизмдерін ашып, олардың ел бойынша санын және еңбек өндірісіне қатысуы туралы мәліметтерді келтірді. Жекелеген этнос өкілдерін арнайы қонысаударулау тарихы орыс тарихшыларының, атап айтқанда В.Н.Земсков пен Н.Ф.Бугайдың еңбектерінде жан-жақты баяндалған. В.Н.Земсков 1940-1945 жылдардағы еңбек қоныстанушыларының тарихын аша отырып, олардың санын және Қазақстан облыстары бойынша қоныстану географиясы туралы деректерді ұсынды [6, 7 б.].

Материалдар мен әдістер. Бұл мақаланы жазуға Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың өзге халықтарға қатысты саясаты мен бағдарламалары Қазақстанның көпұлтты және көпмәдениетті қоғамын сақтауға, дамытуға және нығайтуға бағытталған. Бұл саясат елдің ішкі саясатының маңызды бөлігі болып табылады және Конституцияға, заңдарға және жалпы ұлттық құндылықтарға негізделген. Қазақстан Конституциясы бойынша барлық азаматтар, олардың ұлтына, нәсіліне, тіліне және дініне қарамастан, тең құқылы. Президент бұл қағиданың сақталуын қадағалап, кемсітушіліктің кез келген түріне қарсы тұруға шақырады. Президент барлық қазақстандықтарды ұлттық шығу тегіне қарамастан, бір халық, бір елдің азаматтары ретінде қарастырады. Ол ел бірлігін сақтау, қоғамдағы ынтымақтастық пен татулықты нығайту саясатын жүргізеді. Президент Қазақстан халқы Ассамблеясын (ҚХА) елдегі этносаралық қатынастарды нығайтудағы маңызды институт ретінде қолдайды. ҚХА – бұл барлық этникалық топтардың өкілдерінен тұратын консультативтік-кеңесші орган, ол этносаралық қарым-қатынастарды нығайтуға, қоғамдағы татулықты сақтауға бағытталған.

Оңтүстік Қазақстан облысында (қазіргі Түркістан облысы және Шымкент қаласы) ҚХА-ның қызметі өте маңызды, себебі бұл аймақ көпұлтты және көпконфессиялы болып табылады. Оңтүстік Қазақстандағы ҚХА-ның негізгі бағыттары мен қызметі ретінде аймақтағы әртүрлі ұлттар мен этностар арасындағы өзара түсіністік пен сыйластықты нығайту бойынша көптеген жұмыстар атқарылуда. ҚХА мүшелері жергілікті халықпен және этномәдени бірлестіктермен тығыз байланыста жұмыс істейді. Ұлттық мәдениеттерді, тілдерді және дәстүрлерді сақтау және дамыту үшін жағдай жасайды. ҚХА-ның қолдауымен көптеген этномәдени орталықтар жұмыс істейді, олар түрлі мәдени іс-шаралар, фестивальдар және байқаулар ұйымдастырады. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде нығайту және басқа тілдердің дамуына қолдау көрсетеді. Осының негізінде ҚХА жанында тілдерді оқыту орталықтары жұмыс істейді. Аймақтағы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету және халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған жобаларға әрдайым қолдау көрсетіліп тұрады. Жастар арасында патриотизмді, толеранттылықты және халықтар арасындағы достықты насихаттау бағыты

бойынша үздіксіз жұмыстар атқарылып тұрады. Мұқтаж жандарға көмек көрсетіліп және қайырымдылық акцияларын да ұйымдастыру қолға алынған.

Ең маңызды мәселе-зерттеу тақырыбының объектісі ретінде қабылданған «ОҚО әлеуметтік-экономикалық дамуындағы арнайы қонысаударушылар тарихын оқытуда құндылықтарға негізделген білім беру мәселесі» ретінде қарастыру және зерттеу. Арнайы қонысаудару тарихының ғылымындағы теория-әдіснамасына сәйкес құндылықтарды зерттеудің өз орны бар. Тарихи зерттеулердегі маңызды мәселелердің бірі тарихты принципті және жүйелік тұрғыдан зерттеу болды [7, 3 б.].

Орта арнаулы оқу орындарында қазіргі заманғы жастарды тәрбиелеудің маңыздылығы өте зор. Олардың бойында адамгершілік құндылықтарды орнықтыру, ұлттық мақсаттарды дәріптеу, адал және салауатты өмір салтын қолдау, сондай-ақ қазіргі заманның талаптарына сай дағдыларды қалыптастыру қажет. ҚР Оқу-ағарту министрлігі бекіткен Біртұтас тәрбие бағдарламасының негізінде, «ұлттық мүдде, ар-ұят, талап» секілді құндылықтар арқылы тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығы айқындалған [8, 78 б.].

Нәтижелер мен талқылау. Технологияның қарқынды дамып жатқан ХХІ ғасырда Қазақстанның көпұлтты халқының ынтымақтастығы мен инновацияға ашықтығы оның бәсекеге қабілеттілігінің кепілі болып табылады. Осыған байланысты жастардың заманауи дағдыларын бірге қалыптастыру маңызды. «Ұлттық мүдде», «ар-ұят», «талап» құндылықтары әрбір Қазақстан азаматының бойына табандылық пен мәдениеттілік, үнемшілдік пен адалдық, ерік-жігер сияқты қасиеттерді сіңіріп, талап құндылығы оларды білімге, ғылымға, салауатты өмір салтына және уақытты тиімді пайдалануға баулиды. Демек, талап құндылығы қазіргі VANI (Brittle - сынғыш, Anxious - уайымшыл, Non-linear - сызықты емес, Incomprehensible - түсініксіз) әлеміне қажетті маңызды құзыреттіліктердің қалыптасуына негіз болады [9, 2 б.]. VANI әлемінің сипаттамасы - тұрақсыздық, күтпеген өзгерістер мен күрделілікке толы. Мұндай жағдайда адамдар тез бейімделуге, жаңа ақпаратты қабылдауға және шешім қабылдауға дайын болуы қажет.

ХХІ ғасыр дағдыларын дамытудың арқасында жас ұрпақ өзінің жеке даму жолында жоғары адамгершілікке ие болып, түрлі мәдениеттермен сыйласа отырып, үздіксіз білім алуға дағдыланады, сондай-ақ дұрыс дүниетаным мен құндылықтарға ие болады. Бұл жастардың көшбасшылық қабілеттерін дамытып, жауапкершілігін арттырып, жаңалыққа ашық болуға баулиды. Сонымен қатар, оқушылар шығармашылықпен ойлап, стандартты емес шешімдерді қолданып, қызықты жобалар жүзеге асыруға дайын болады. Қазіргі білім беру үдерісінде білім алушылардың әл-ауқаты, құқықтары, және жеке тұлға ретінде дамуы басты назарда болуы тиіс. IT мен биотехнология саласындағы революциялар адамзатты өзгертіп жатқан заманда, әлемнің жетекші мектептері балалардың шығармашылық әлеуетін ашып, цифрлық технологиялар мен жаратылыстану ғылымдарын үйретуге басымдық береді. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың атап өткеніндей, сапалы білім мен тәрбие – Қазақстанның тұрақты дамуының маңызды негізі болып табылады. Бұл тұжырым білім беру мен тәрбие процесінің елдің болашағы үшін аса маңызды екенін көрсетеді. Сапалы білім бәсекеге қабілетті, білікті кадрлар даярлауға мүмкіндік береді. Ал дұрыс тәрбие ұлттық құндылықтарды сақтайтын, елжанды, жауапты азаматтарды қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, сапалы білім мен тәрбие Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына зор үлес қосады. Сондықтан да, тарих пәні мұғалімдері ретінде біз ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін біліп, оларды өз пәнімізге енгізу арқылы оқушылардың тарихи ойлау қабілеттерін дамытуымыз қажет. Қазіргі заманғы оқушылардың ХХ ғасырдағы оқушылардан айырмашылығы көп. Олардың көзқарастары, жүріс-тұрысы, танымдық қабілеттері мен жалпы дағдыларында өзгешеліктер байқалады. Бұл өзгерістер тек жастардың білімділік деңгейін ғана емес, сондай-ақ жеке тұлға ретінде рухани дамуын да қамтиды.

ХХ ғасырдың 90-жылдарында америкалық зерттеушілер Нейл Хоув (Neil Howe) пен Уильям Штраус (William Strauss) ұрпақтар теориясын (Generational Theory) жасап шығарды. Бұл теория әрбір ұрпақтың өзіндік сипаттамалары бар екенін және олардың өмірлік

тәжірибелері қоғамға әсер ететінін тұжырымдайды. Хоув пен Штраус ұрпақтардың циклдік өзгеретінін және әрбір ұрпақтың алдыңғы ұрпаққа реакциясы болатынын айтады [10, 319 б.]. Олардың теориясы бойынша, әр 15-25 жыл сайын жаңа ұрпақ дүниеге келеді, және олардың құндылықтар жүйесі мен мінез-құлқы алдыңғы ұрпақтан өзгеше болады. Бұл теория бізге оқушылар мен мұғалімдер арасындағы жас айырмашылығынан туындайтын түсініспеушіліктердің себептерін анықтауға көмектеседі және осы арқылы дұрыс қарым-қатынас жасау тәсілдерін табуға жол ашады. 2010 жылдан бергі уақытта дүниеге келгендер Альфа ұрпағы (Generation Alpha) деп аталады. Бұл ұрпақ - технологиялармен туылған балалар, яғни олардың өмірінің басынан бастап цифрлық әлемге енген. Олар смартфондар, планшеттер және басқа да гаджеттерді еркін пайдаланады. Бұл олардың оқу, ойын ойнау, қарым-қатынас жасау тәсілдерін түбегейлі өзгертті. Альфа ұрпағының ерекшеліктері туралы көптеген зерттеулер жүргізілуде, себебі олардың болашақ қоғамға әсері зор болады деп болжануда. Осыған байланысты, оларды отбасы мен мектепте құндылықтар арқылы тәрбиелеу маңызды. Альфа ұрпағын «болашақты жасайтын, адамзатты құтқаратын, данышпан, зерттеуші» деп сипаттайды. Олардың өсуі iPad пен Instagram-ның пайда болуымен қатар жүрді, бұл олардың цифрлық әлемге тәуелділігін арттырды. Сондықтан педагогтер мен ата-аналардың басты міндеті - олардың бойында рухани-адамгершілік қасиеттерді дамыту. «Құндылық» дегеніміз, Уикипедияға сәйкес, қандай да бір заттың маңыздылығы, қажеттілігі, пайдалылығы. Ал оқушылардың бойында қалыптастырылатын «рухани құндылықтар» – адамның моральдық, діни, адамгершілік және этикалық сенімдерінің жиынтығы [11, 174 б.].

Бұл құндылықтарды жас ұрпақтың бойына сіңіру отбасынан басталып, білім беру мекемелерінде күнделікті тәрбиелік жұмыстар арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Абай атамның өсиет еткен «талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым» қасиеттері біртұтас тәрбие бағдарламасында баса назарға алынғаны өте орынды. Бұл қасиеттер жеке тұлғаның үйлесімді дамуына, рухани бай болуына және қоғамға пайдалы болуына жол ашады.

Талап: Білімге құштарлық, жаңа нәрсені үйренуге ұмтылу.

Еңбек: Мақсатқа жету үшін тынымсыз жұмыс істеу, тер төгу.

Терең ой: Әрбір мәселенің мәнісіне үңілу, сыни ойлау қабілетін дамыту.

Қанағат: Барға шүкір ету, ысырапшылықтан аулақ болу.

Рақым: Мейірімділік, жанашырлық, басқаларға көмек қолын созу.

Бұл қасиеттерді жас ұрпақтың бойына сіңіру арқылы біз саналы, білімді, еңбекқор, парасатты және мейірімді азаматтарды тәрбиелей аламыз. Бұл - Қазақстанның болашағы үшін аса маңызды. Қазіргі таңда республикалық деңгейде жүргізілген зерттеулерге сәйкес, оқушылардың айтарлықтай бөлігінің кітап оқуға деген қызығушылығы төмендеген. Зерттеу нәтижелері оқушылардың 40,3 пайызының кітап оқымайтындығын көрсетсе, олардың басым көпшілігі, яғни 72,2 пайызы әлеуметтік желілерге тәуелді болып шыққан. Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сәйкес, оқушылардың кітап оқудан бас тартуы және әлеуметтік желілерге тәуелділігі олардың білім алу процесі мен дүниетанымдық қалыптасуына теріс әсер етуі ықтимал. Кітап оқу арқылы оқушылардың сөздік қоры, ойлау қабілеті, танымдық дағдылары дамып, әртүрлі тақырыптар бойынша білімдері кеңейеді. Ал әлеуметтік желілердегі ақпараттың шектеулілігі, қысқа әрі жеңіл мазмұны оқушылардың терең талдау жасау, сыни ойлау сияқты қабілеттерін дамытуға кедергі келтіруі мүмкін. Сондай-ақ, әлеуметтік желілердегі виртуалды қарым-қатынас оқушылардың шынайы өмірдегі әлеуметтік дағдыларының дамуына кері әсерін тигізуі ықтимал. Мемлекет тарапынан енгізілген «талап» құндылығы тарих пәнін оқытуда білім алушылардың сыни ойлауын, шығармашылық қабілетін, жаңа мәліметтерге құштарлығын және тарихи ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған. Дегенмен әр пәннің өзіне тән дағдыларымен қатар, ХХІ ғасырдың кең ауқымды дағдылары мен тілдік дағдыларды қалыптастыру да қоғамдық-гуманитарлық пәндерді оқытуда маңызды рөл атқарады. ХХІ ғасырдың басында дүние жүзіндегі адамдардың басым бөлігі оқу, жазу және есептеу дағдыларын меңгергенімен, қазіргі жаһандану заманында бұл дағдылардың жеткіліксіз екендігі анықталды. Қазақстандағы білім беру жүйесінде «4К»

(қарым-қатынас, шығармашылық, сыни ойлау және командалық жұмыс) және «БК» деп аталатын жаңа сауаттылық түрлері кеңінен қолданысқа ене бастады. Тони Вагнердің «Табысқа жетелейтін дағдылар» атты еңбегінде ХХІ ғасырда табысқа жету үшін адамдарға қажетті дағдылар тізімі көрсетілген: сыни ойлау және мәселе шешу қабілеті, бейімделе алу, бастамашылдық және ептілік, тиімді қарым-қатынас, ақпаратты іздестіру және өңдей алу, құштарлық және қиял [12, 5 б.].

Инновациялық және білім алу қабілеттері күн сайын өзгеріп отыратын ғаламда, ХХІ ғасырда білім алып, өмір сүріп, жұмыс істеуге және өз еліне қызмет етуге дайын білім алушыны, бұған дайын емес білім алушыдан ажыратуға мүмкіндік беретін қабілет ретінде қабылдануда. «Бірақ осының тиімді жүзеге асуына қол жеткізіп жатырмыз ба?» деген сауалдың жауабын білім беру саласындағы зерттеулердің нәтижелерінен көре аламыз. Сондықтан да, білім алушыларды әлеуметтік ортаға бейімдеуге және жеке тұлға ретінде қалыптасуына бағыттау, болашақ кәсібін жауапкершілікпен таңдауына дайындау мұғалімдердің басты міндеті болып табылады. Осыған байланысты тарих сабағында оқушыларды функционалдық сауаттылыққа үйрету. Ұлттық бірыңғай тестілеу кезінде контексттік сұрақтарда оқушылардың тек теориялық білімдеріне ғана емес, мәтінмен жұмыс барысында оқу сауаттылығы арқылы дұрыс жауаптарды анықтай алулары маңызды. Сабақ барысында тек әдістер мен тапсырмаларға көңіл бөлумен шектелмей, қоғамдық-гуманитарлық пәндерді оқытуда оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың тиімді тәсілі ретінде пәндік дағдылармен жұмыс жүргізу де маңызды.

Тарих пәнін концептуалды оқыту дегеніміз – пәндік ұғымдарды түсіндіру және оқушылардың тарих пәнінен алған білімдері мен дағдыларын қолдана білуге үйрету. Концептуалды оқыту (Conceptual Learning) – фактілерді жаттаудың орнына, жалпы идеялар мен принциптерді түсінуге бағытталған оқыту әдісі. Бұл әдіс оқушыларға ақпаратты байланыстыруға, терең түсінуге және алған білімдерін жаңа жағдайларда қолдануға көмектеседі. Концептуалды оқытудың негізгі элементтері:

1. Негізгі концепциялар - Нақты пәннің немесе тақырыптың орталық идеялары;
2. Сауалдарға негізделген оқыту - Оқушылардың өздігінен зерттеуіне және білім алуына бағытталған сұрақтарды қолдану;
3. Байланыстарды орнату - Жаңа ақпаратты бұрыннан бар біліммен байланыстыру;
4. Рефлексия - Оқу процесі туралы ойлану және түсінуді тереңдету;
5. Қолдану - Концепцияларды нақты жағдайларда қолдану және мәселелерді шешу.

Концептуалды оқытудың артықшылықтары: терең түсіну (оқушылар фактілерді жаттаудың орнына, негізгі концепцияларды түсінеді), білімді қолдану (оқушылар алған білімдерін жаңа жағдайларда қолдана алады), сыни ойлау (оқушылар ақпаратты талдауға, бағалауға және қорытынды жасауға үйренеді), мотивация (оқушылардың оқуға деген қызығушылығы артады, себебі олар материалдың маңыздылығын көреді), өмір бойы оқу (оқушылар өз бетінше білім алуға және өмір бойы дамуға дағдыланады).

Тарих пәнінде оқытудың ерекше бір әдісіне дәстүрлі білім беруді де жатқызамыз. Дәстүрлі білім беру дегеніміз - оқытушының басты рөл атқаратын және білім беру процесінің негізгі бөлігі ретінде лекциялар, жаттығулар мен емтихандарды пайдаланатын оқыту әдісі. Бұл тәсілде оқушылар көбінесе пассивті тыңдаушылар болып табылады, ал білім берудің мақсаты - оқушылардың есте сақтау қабілетін дамыту және белгілі бір көлемдегі ақпаратты меңгерту. Дәстүрлі білім беруде тарих пәніндегі сауаттылық – хронология, терминологияны жаттау, оқу, жазу, карталармен жұмыс жасау, тарихи оқиғаларды баяндау және тарихи құжаттарды талдаумен шектеледі. Бұл көбінесе механикалық есте сақтауға бағытталған деп айтуға болады.

ХХ ғасырдың 30-50 жылдарындағы арнайы қоныс аударушылардың оңтүстік өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан рөлі – күрделі және көп қырлы мәселе. Бұл кезеңдегі жаппай қоныс аудару науқанының салдарынан миллиондаған адамдар өз жерінен айырылып, Қазақстанның оңтүстік өңіріне күштеп қоныстандырылды. Бұл жағдай өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер етпей қоймады.

Арнайы қонысаударушылардың өңірдің экономикалық жағдайына әсері төмендегіше болды.

1. Ауыл шаруашылығына қосқан үлесі: Арнайы қоныс аударушылардың көпшілігі ауыл шаруашылығына тартылды. Олар жаңадан игерілген жерлерде егін егумен, мал шаруашылығымен айналысып, өңірдің азық-түлікпен қамтамасыз етілуіне үлес қосты.

Өнеркәсіпке қосқан үлесі: Кейбір қоныс аударушылар өнеркәсіп орындарында жұмыс істеді. Олар шахталарда, зауыттарда, фабрикаларда еңбек етіп, өңірдің индустриялық дамуына белгілі бір үлес қосты.

Инфрақұрылымға қосқан үлесі: Қоныс аударушылардың күшімен жаңа жолдар, көпірлер, суару жүйелері, тұрғын үйлер салынды. Бұл инфрақұрылымның дамуына және өңірдің экономикалық өсуіне ықпал етті.

Жұмыс күшінің артуы: Қоныс аударушылардың келуімен өңірде жұмыс күшінің саны артты. Бұл жергілікті өндірістің дамуына және экономикалық белсенділіктің артуына әсер етті.

2. Оңтүстік өңірдің әлеуметтік саласына әсері: Қоныс аудару нәтижесінде оңтүстік өңірдің демографиялық құрамы өзгерді. Өңірге жаңа ұлттар мен мәдениеттер келді, бұл жергілікті қоғамның әлеуметтік құрылымына әсер етті.

Мәдениеттің өзара әсері: Қоныс аударушылар өздерімен бірге жаңа мәдениет пен салт-дәстүрлер әкелді. Бұл жергілікті халықтың мәдениетімен өзара әсерлесіп, өңірдің мәдениетінің байи түсуіне ықпал етті.

Әлеуметтік шиеленіс: Қоныс аудару кейбір жағдайларда жергілікті халық пен қоныс аударушылар арасында әлеуметтік шиеленіске әкелді. Жер, су, жұмыс орындары үшін күрес, сондай-ақ мәдени айырмашылықтар өзара түсініспеушілікті тудыруы мүмкін.

Білім мен медицинаның дамуы: Қоныс аударушылардың арасында білімі бар, тәжірибелі мамандар болды. Олар өңірдегі білім беру мен медицина салаларының дамуына белгілі бір үлес қосты.

3. Оңтүстік өңірге арнайы қонысаударушылардың келуінің негізгі салдары әртүрлі болды. Қоныс аудару кезінде көптеген адамдар аштықтан, аурудан, ауыр еңбектен қайтыс болды. Бұл - бұл жағдайдың ең қайғылы салдарының бірі. Қоныс аударудан аман қалған адамдардың көпшілігі өмір бойы психологиялық жарақатпен өмір сүрді. Олардың көбісі өз жерінен айырылғанына, жақындарынан айырылғанына қайғырып, өмір бойы сол күндерді ұмыта алған жоқ. Қоныс аудару – адамзат тарихындағы ең әділетсіз оқиғалардың бірі. Көптеген адамдар ешқандай кінәсіз қуғын-сүргінге ұшырап, өз жерінен айырылды.

XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы арнайы қоныс аударушылардың оңтүстік өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан рөлі екі жақты болды. Бір жағынан, олар өңірдің ауыл шаруашылығы, өнеркәсібі және инфрақұрылымының дамуына үлес қосты. Екінші жағынан, олар демографиялық және әлеуметтік өзгерістерге, әлеуметтік шиеленістерге және адам шығынына әкелді.

Бұл мәселені зерттеу барысында барлық жағдайларды ескеру, тарихқа объективті түрде қарау және адам құқықтарын қорғау маңызды. Қоныс аудару құрбандарын еске алу, олардың тарихын білу және келешек ұрпаққа жеткізу – бұл біздің адами борышымыз.

Тарихи сана – тарихты білу, тарихи тәжірибені және одан алынатын сабақтарды түсіну, әлеуметтік болжам жасау (қазіргінің мәнін, өткеннің тұрақтылығын және болашақтың баламалылығын түсінуге негізделе отырып), өз ісі үшін жауапкершілікті сезіну [13, 4 б.]. Яғни, білім алушының өзі өмір сүріп отырған кезеңді түсінуі, сол кезеңді тарихи дамудың бір бөлігі ретінде қабылдай алуы. Тарих сабақтарында оқу мақсатына сай уақыт пен кеңістікте бағдарлану шеберлігі және өзгеріс пен сабақтастық секілді тарихи ұғымдармен жұмыс істелінеді. Жалпы білім беру мазмұнын жаңарту бағдарламасы бойынша тарихи деректерді түсіндіру, уақыт пен кеңістікке бағытталу, тарихи талдау мен түсіндіру базалық тарихи ойлау дағдыларын қалыптастыру үшін тарихи ұғымдар ұсынылған [14, 128 б.]. Тарихи ұғымдарға сүйене отырып тарихи сана мен ойлауды дамыту нәтижесінде білім алушылардың сыни

көзқараста ойлауы, ақпаратты саралап, шешім қабылдауы, өз пікірлерін дамыта білуіне мүмкіндік беріледі. Балалар мен жастарға отбасында берілген құндылықтар мен дағдылар жеткіліксіз. Осы ұғымдар мен құндылықтар арқылы олар өмірге дайындық жасайды, мектепте, колледждерде, жоғары оқу орындарында өз құқықтары мен міндеттерін танып, ересек өмірде кездесетін түрлі жағдайларды шешуге, мәдени және әлеуметтік ортада жұмыс істеуге дағдыланады.

«Қазақстан тарихы» пәнінің оқу бағдарламасындағы ХХ ғасырдың 30-50 жылдарындағы арнайы қонысаударушылар тақырыбындағы құндылықтық көзқарас қазақстандық патриотизм, толеранттылық, өз елінің тарихына, ата-бабалар мәдениеті мен дәстүрлеріне құрмет сезімін қалыптастыруға бағытталған. Әр түрлі тарихи кезеңдерді зерттеу арқылы оқушылар тарихи оқиғалардың біртұтастығын және үздіксіздігін, сондай-ақ Қазақстан тарихының дүниежүзілік тарихтың ажырамас бөлігі екенін түсінеді. Оқушылар тарихи даму барысын зерделеп, Қазақстан халқының адамзаттың жетістіктеріне айтарлықтай және ерекше үлес қосқанын аңғарады [15, 2 б.].

Қорытынды. Қорытындылай келе, арнайы қонысаударушылардың оңтүстік өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесінің тарихын білім алушының рухани-адамгершілік дамуы, тәрбие мен әлеуметтенудің негізгі арқауы, әлеуметтік-тарихи, мәдени және отбасылық дәстүрлерде сақталған, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан және мемлекеттің өркендеуін қамтамасыз ететін негізгі ұлттық құндылықтарды сіңіруде ХХІ ғасырдың кең ауқымды дағдылары мен тарихи ойлау дағдылары, тарихи ұғымдар және тарихи оқиғалар мен тұлғалардың тағылымы арқылы тарих пәнін оқытудың маңызы зор. Осылайша білім алушының бойында әділ Қазақстан идеясына сай, Ұлттық Құрылтайдың үшінші отырысында Президент ұсынған «Адал азамат» қалыптасады [16, 2 б.].

Ұлттық Құрылтайдың үшінші отырысы 2024 жылдың 3 – мамырында Түркістан қаласында өтті. Отырысқа мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев, парламент депутаттары, үкімет мүшелері, облыс әкімдері, саяси партиялардың, үкіметтік емес ұйымдардың және этномәдени бірлестіктердің өкілдері және ғалымдар, сарапшылар және қоғам қайраткерлері қатысты.

Отырыстың негізгі тақырыптары мен мәселелері ретінде - ұлттық бірлік пен қоғамдық келісімді нығайту бойынша - этносаралық және дінаралық толеранттылықты, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықты нығайту мәселелері талқыланды. Рухани жаңғыру және ұлттық құндылықтарды дәріптеу - ұлттық мәдениетті, тілді және салт-дәстүрлерді сақтау мен дамыту, жастарды патриотизмге тәрбиелеу мәселелері қарастырылды. Аймақтардың дамуы және халықтың әл-ауқатын арттыру - өңірлердің экономикалық дамуын ынталандыру, жаңа жұмыс орындарын құру, әлеуметтік қолдау көрсету және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту мәселелері талқыланды. Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру - мемлекеттік қызметтің ашықтығын, есептілігін және тиімділігін арттыру, сыбайлас жемқорлықпен күрес және азаматтық қоғамның рөлін күшейту мәселелері қарастырылды. Қазақстанның халықаралық аренадағы рөлі - Қазақстанның сыртқы саясаты, халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық және елдің имиджін көтеру мәселелері талқыланды.

Отырыстың қорытындысы бойынша бірқатар ұсыныстар мен шешімдер қабылданды, олар мемлекеттік органдарға жолданды. Атап айтқанда, ұлттық бірлікті нығайту, рухани құндылықтарды дәріптеу, аймақтардың дамуын қолдау және мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру бойынша нақты шаралар қабылдау ұсынылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ионг Л. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. Москва: ИИЛ, 1958. – С. 179.*
2. *Поболь Н.Л., Полян П.М. Сталинские депортации. 1928-1953. М., 2005. – С. 14-15.*
3. *Солженицын А.И. Архипелаг Гулаг: опыт художественного исследования. В 3-х томах и 7 частях. – Париж, 1973-1975. – С. 174.*
4. *Некрич А. Наказанные народы. – Нью-Йорк: Хроника. 1978. (Nekrich A.M. The punished peoples. New York, 1979.) С. 146.*

5. Неймарк Н.М. *Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века.* - М., 2005. - С.162-163.
6. Земсков В.Н. *Принудительные миграции из Прибалтики в 1940-1950 гг. // Отечественные архивы.* - №1
7. Тоқаев Қ.К. *Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс.* – 15 наурыз. – 2024.
<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulattyk-kuryltaydyn-ushinshi-otyrysyn-otkizdi-152631>
8. *Біртұтас тәрбие бағдарламасы.* –Астана, 2023. – 51 б.
9. *Мектеп басшысының тәрбие ісі жөніндегі орынбасарына арналған нұсқаулық.* – Астана: НЗМ «ДББҰ» Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015.
10. Попов Н.П. *Российские и американские поколения XX века: откуда пришли миллениалы? // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* – 2018. -№4. С. 309-323.
11. *Габитов Т.Х. Күңық философиясы.* – Алматы: Нұрпресс, 2010. – 228 б.
12. Tony Wagner. *Creating Innovators: The Making of Young People Who Will Change the World.* <http://creatinginnovators.com/chapter04Tag35>
13. *Қазақстан тарихы пәнін оқытуға арналған әдістемелік нұсқаулық / [құраст. А.К.Бегалиева]. - ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №2(81), 2024 г.*
14. *Таубаева Ш. Методология и методика дидактического исследования: учебное пособие.* – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 246 с.
15. <https://psycabi.net/testy/271-metodika-dagnostiki-lichnosti-na-motivatsiyu-k-uspekhu-t-elsersa-oprosnik-t-elsersa-dlya-izucheniya-motivatsii-dostizheniya-uspekha>
16. https://kbnk.org/uploads/kolledj/vosp_rabota/20170830_izuch_grup_vzaimod.pdf

References:

1. Iong L. *Nemetskaya pyataya kolonna vo vtoroy mirovoy voyne.* - Moskva: IIL, 1958.S. 179. [in Russian]
2. Pobol N.L., Polyan P.M. *Stalinskiye deportatsii. 1928-1953.* М., 2005. – S. 14-15. [in Russian]
3. Solzhenitsyn A.I. *Arhipelag GULAG: opyt khudozhestvennogo issledovaniya. V 3 tomakh i 7 chastyakh.* – Parizh, 1973-1975.S. 174. [in Russian]
4. Nekrich A. *Nakazannyye naqrodi.* –Nyu-Iork: Khronika. 1978. (Nekrich A.M. *The punished peoples. New York, 1979.*)S. 146. [in Russian]
5. Neymark N.M. *Plamyа nenasvisti: etnicheskiye tsistki v Evrope XX veka.* М., 2005. S.162- 163. [in Russian]
6. Zemskov V.N. *Prinuditelniye migratsii iz Pribaltiki v 1940-1950 gg. // Otechestvennyy arkhivi.* - №1. [in Russian]
7. Tokaev K.K. *Adal adam – Adal enbek – Adal tabys.* – 15 Nauryz. – 2024. [in Kazakh]
<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulattyk-kuryltaydyn-ushinshi-otyrysyn-otkizdi-152631>
8. *Birtutas tarbieh bagdarlamasy.* –Астана, 2023 – 51 б. [in Kazakh]
9. *Mektep bashysyn tarbieh isi zhonindegi orynbasaryna arnalgan nuskaulyk.* –Астана: NZM "ДББҰ" Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. [in Kazakh]
10. Popov N.P. *Russian and American generations of the twentieth century: where did millennials come from? // Monitoring public opinion: economic and social changes.* - 2018 -No. 4 pp. 309-323.
11. *Gabitov T.H. Kuyk philosophiyasy.* –Almaty: Nurpress, 2010 – 228 б. [in Kazakh]
12. Tony Wagner. *Creating Innovators: The Making of Young People Who Will Change the World.* <http://creatinginnovators.com/chapter04Tag35>
13. *Kazakhstan tarikhy panin okytuga arnalgan adistemelik nuskaulyk / [kurast. A. K. Begalievа]. - Almaty: Kazakh University, 2017 - 218 б. [in Kazakh]*

14. Taubeyeva SH. *Metodologiya i metody didakticheskogo issledovaniya: uchebnik*. – Almaty: Kazakhskiy universitet, 2015. – 246 s. [in Russian]

15. <https://psycabi.net/testy/271-metodika-diaagnostiki-lichnosti-na-motivatsiyu-k-uspekhu-t-eltersa-oprosnik-t-eltersa-dlya-izucheniya-motivatsii-dostizheniya-uspekha>

16. https://kbnk.org/uploads/kolledj/vosp_rabota/20170830_izuch_grup_vzaimod.pdf

МРНТИ/ГТАХР/IRSTI 03.20

УДК/ӘӨЖ /UDC 930:94 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.024>

Е.Ж. Бейсембаев *¹, А.К. Шорманова ²

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, "Тарих және құқық" факультеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: beusem1996e@mail.ru

² Т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, Дүниежүзі тарихы кафедрасының меңгерушісі Қазақстан, Алматы, e-mail: a.shormanova@abaiuniversity.edu.kz

ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Аңдатпа

Бұл мақалада ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінде басты міндеттердің бірі болып табылатын тарих сабағы аясында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту мәселесі жан-жақты қарастырылады. Функционалдық сауаттылық оқу, жазу, талдау және сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын білім беру, әлеуметтік және күнделікті жағдайларда тиімді қолдану қабілеті ретінде түсіндіріледі. Авторлар тарихты оқыту тек фактілерді жеткізумен шектелмеуі керек екенін атап өтеді. Ол оқушыларды дереккөздермен жұмыс жасауға, әртүрлі көзқарастарды салыстыруға, ақпараттың шынайылығын бағалауға және дәлелді тұжырымдар құруға үйретуі тиіс.

Финляндия, Канада, Аустралия және Сингапур тәжірибелері көрсеткендей, сауаттылық элементтерін оқу бағдарламасына жобалық тапсырмалар, зерттеуге негізделген әдістер, пәнаралық интеграция, пікірталастар және цифрлық мұрағаттарды қолдану арқылы енгізуге болады. Қазақстандық контексте бірқатар қиындықтар анықталған: мұғалімдердің жеткіліксіз кәсіби даярлығы, әдістемелік материалдардың тапшылығы, ауыл мектептеріндегі цифрлық инфрақұрылымның әлсіздігі және бағалау жүйесінің қазіргі талаптарға сәйкес келмеуі.

Анықталған мәселелерді шешу үшін авторлар мұғалімдердің кәсіби даярлығы мен біліктілігін арттыруды, әдістемелік және цифрлық ресурстарға қолжетімділікті кеңейтуді, бірлескен және зерттеуге негізделген оқу түрлерін енгізуді, сондай-ақ тарихи дереккөздерді сыни тұрғыдан талдау дағдыларын дамытуды ұсынады. Сонымен қатар, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру азаматтық жауапкершілікті нығайтуға, әлеуметтік белсенділікті арттыруға және тарихи ойлау мәдениетін дамытуға ықпал ететіні атап өтіледі.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы тарих білімін жаңғырту халықаралық тәжірибеге сүйеніп, жергілікті ерекшеліктерді ескерген жағдайда оқыту сапасын арттырудың маңызды бағыты болып табылады. Функционалдық сауаттылықты дамыту тек оқушылардың академиялық жетістіктерін күшейтіп қана қоймай, сонымен бірге оларды сыни ойлайтын, әлеуметтік жауапкершілігі бар, қоғам өміріне белсенді араласатын азамат етіп тәрбиелейді.

Кілт сөздер: Функционалдық сауаттылық, тарихи білім, тарихи ойлау, әлемдік білім беру практикасы, білім беру реформасы, тарихты оқыту әдістері, салыстырмалы білім беру, әлеуметтік ғылымдардағы сауаттылық.